

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KAR

HORVÁTH MÁTÉ

*A középkori arab állam- és hadseregszervezet terminológiája
a 11-12. század fordulóján a Fátimida Kalifátusban*
[Történeti szövegelemzés]

Doktori disszertáció tézisei

Nyelvtudományi Doktori Iskola
Dr. Bárdosi Vilmos CSc, egyetemi tanár,
a Nyelvtudományi Doktori Iskola vezetője

Arabisztikai Program
Dr. Ormos István, PhD, egyetemi tanár
az Arabisztikai Program vezetője

A bizottság tagjai és tudományos fokozatuk

Dr. Ormos István, PhD, egyetemi tanár, a bizottság elnöke
Dr. Dévényi Kinga, CSc, egyetemi docens, opponens
Dr. Iványi Tamás, PhD, ny. egyetemi docens
Dr. Jeremiás Éva, CSc, professor emeritus
Dr. Major Balázs, PhD, egyetemi docens, opponens
Dr. Szombathy Zoltán, PhD, D.Habil., egyetemi docens
Dr. Zsom Dóra, PhD, egyetemi adjunktus, titkár

Témavezető és tudományos fokozata

Dr. Hajnal István, PhD Habil.
ny. egyetemi docens

Budapest
2015

A KUTATÁS CÉLJA

Régóta elfogadott és sokszor hangoztatott tény, hogy az örmény Badr al-Ġamālī 466/1074-ben történt vezíri kinevezése korszakhatár a fátimida történelemben. (A fátimida történelem ezen szakaszának mértékadó értékeléséhez ld. Sayyid, A. F., *Ad-dawla al-fāṭimiyya fī Miṣr*,¹ valamint Halm, H., *Kalifen und Assassinen: Ägypten und der Vordere Orient zur Zeit der ersten Kreuzzüge. 1074-1171*.²) Ez zárta le az 1060-as évektől kezdve előbb az államszervezetben kialakuló, majd éveken át tartó polgárháborúba fajuló, szíriai török hódítással súlyosbított nagy válságot [*aš-šiddat al-ʿuẓmā*], és ez nyitotta meg a nem egészen egy évszázadon át tartó késő-fátimida időszakot. Ennek a korszaknak a korábbiakkal szemben az volt a legfőbb jellemzője, hogy az állam tényleges vezetése az idő nagy részében kicsúszott a fátimida imám-kalifák kezéből, és a vezírek lényegében uralkodókká léptek elő. Az első teljhatalmú katonavezír, Badr al-Ġamālī húsz éven keresztül, majd az örökébe lépő fia, az 515/1121-ben meggyilkolt al-Afdāl Šāhinšāh mintegy 27 éven át állt a kairói kormányzat élén, egyfajta örökletes vezirátust megvalósítva – igaz, al-Afdāl meggyilkolásával és családjának szinte teljes kipusztításával a valódi uralkodókat mind jobban háttérbe szorító Ġamālīk családja nem válhatott valódi dinasztiává.

A kutatás – melynek történetét a disszertáció bevezetőjében [1.1. fejezet] foglaljuk össze – már feldolgozta a korszakban bekövetkező nagy horderejű változások némely aspektusát, ám ismereteink szerint kifejezetten arról, hogy az államszervezet központi szerveiben – aminek a hadseregszervezet is részét képezi – milyen változások történtek, átfogó vizsgálat még nem készült. Csupán részkérdések – így a vezirátus jellegének változása,³ az ›*iqṭāʿ*‹ valószínűsíthető meghonosítása,⁴ illetve a fátimida állam és a kopt egyház megváltozó viszonya⁵ – tárgyalásairól van tudomásunk, és azok zömmel nem monografikus szintűek.

¹ Cairo 2000.

² München 2014.

³ Imad, L. S., *The Fatimid Vizierate, 969-1172*. Berlin 1990.

⁴ Brett, M., The Origins of the Mamluk Military System in the Fatimid Period, in: *Egypt and Syria in the Fatimid, Ayyubid and Mamluk Eras*. Ed. U. Vermeulen – D. De Smet, Leuven 1995, 39–52.

⁵ Brett, M., Al-Karāza al-Marqusīya. The Coptic Church in the Fatimid Empire, in: *Egypt and Syria in the Fatimid, Ayyubid and Mamluk Eras*. IV. Ed. U. Vermeulen – J. Van Steenbergen, Leuven 2005, 33–60.

A TÖRTÉNETI ELEMZÉSBE BEVONT FORRÁSOK

A tárgyalt korszak sajátossága, hogy a rá vonatkozó történeti forrásanyag roppant szegényes: az 5/11. század utolsó és a 6/12. század első évtizedeiből – a kopt egyház-történet ekkoriban készült részeit leszámítva – nem ismerünk sem krónikát, sem történetíró a fátimida területekről. Ennek folytán a kor megismerésének elsődleges forrásai másutt készült kortárs, illetve a később, helyben írott történeti munkák. Emellett kitüntetett jelentősége van a korabeli diplomáciai levelezés ránk maradt, ›*as-Siğillāt al-mustanširiyya*›⁶ címen ismert gyűjteményének. Az ebben foglalt, Jemen ṣulayhida fejedelmeinek küldött levelek jelentős része Badr al-Ġamālī vezírátusa idején, illetve az azt közvetlenül megelőző válságidőszakban készült. Bár az egyiptomi viszonyok bemutatása jellegükből fakadóan nem elsődleges céljuk, a fátimida állam uralkodója nevében írott dokumentumok számos értékes adatot tartalmaznak az új vezír által kialakított rendszerről. Disszertációnk egyik középponti részét így ez a forrásgyűjtemény képezi: a korabeli leveleket tematikus bontásban, a releváns részek kiválogatásával, fordításával és elemzésével vizsgáljuk és mutatjuk be [2. fejezet].

Mivel azonban az uralkodók közti levelezés csak az imám-kalifa és a vezír vonatkozásában tartalmaz adatokat, a teljes államszervezet megismeréséhez nem segít hozzá. A fátimida hivatalszervezet berkeiben egyetlen teljes körű leírás született ismereteink szerint: a dinasztia legutolsó éveiben az egyik magas rangú hivatalvezető, Ibn aṭ-Ṭuwayr krónikájában⁷ a fátimida ceremóniakat és a hivatalokat [*dī-wān*] is megörökítette. Műve elveszett, de a későbbi szerzők terjedelmes részeket őriztek meg belőle, ezekből pedig bizonyos mértékig rekonstruálni lehetett. Az uralkodó és vezír alatt működő hivatalszervezet vonatkozásában ez a legbőségesebb forrásunk, ám megírása idejének átmeneti állapotait tükrözi – közel száz évvel Badr al-Ġamālī kinevezése után már nem feltétlenül ugyanazok a hivatalok, szervek működtek, mint annak idején. Ezért disszertációnk 3. fejezetében a vizsgált korra vonatkozó forrásanyagban található közléseket vetjük össze az Ibn aṭ-Ṭuwayr munkájában leírt késő-fátimida államszervezeteleírással. Az alábbiakban az ehhez felhasz-

⁶ Ed. ‘A. Māǧid, Cairo 1954.

⁷ Ibn aṭ-Ṭuwayr, *Nuḏḥat al-muqlatayn fī aḥbār ad-dawlatayn*. Ed. A. F. Sayyid, Stuttgart 1992.

nált forrásanyagot mutatjuk be röviden; az értekezés bevezető részében [1.2 fejezet] bővebb összefoglaló olvasható teljes bibliográfiai hivatkozásokkal.

A Ġamālī-korszakról mindössze két kortársi beszámolót ismerünk. Az egyik a kopt egyháztörténeti krónika. A század közepén és második felében uralkodó alexandriai pápák, Khrisztodulosz [Ihrīštūdulus] (1047–1077) és II. (Szent) Kürillosz [Kīrilluṣ] (1077–1092) pátriárkátusát Mawhūb b. Manṣūr b. Mufarriġ al-Iskandarānī diakónus írta meg, aki a munkát 1087 áprilisában kezdte meg a korábbi életrajzok összegyűjtésével. Az őket követő IV. Mihály [Mīḥāʾīl] (1092–1102) és II. (Szent) Makariosz [Maqāra] (1102–1128) életpályáját az Ibn al-Qulzumīként ismert Yūḥannā b. Ṣāʿid b. Mīnā írnok jegyezte le. A krónikasorozat értéke felbecsülhetetlen, hiszen szemtanúk készítették, ráadásul abból fakadóan, hogy a kopt egyház berkeiben, annak nézőpontjából készült, a muszlim hagyománytól független forrás. Hátrányai ugyanabból fakadnak, mint a fentebb felsorolt előnyei: mivel keresztény közegben készültek, az egyház és néhány keresztény hivatalnok udvarral ápoltt viszonylag aktív és szoros kapcsolatai ellenére a szerzők műveikben korlátozott mértékben foglalkoztak az egyiptomi politikai helyzettel és a kormányzati tevékenységgel, ha az nem érintette az egyházat vagy a híveket – ezek a részek azonban egyedülálló, első kézből való kortársi beszámolók.

A másik egykorú munka a fátimida vezíreknek szentelt, ›*al-Iṣāra ilā man nāla l-wizāra*‹ című életrajzgyűjtemény. Az al-Afḍal követő al-Maʾmūn vezirátusa legelején készült; szerzője Ibn aṣ-Ṣayrafī (463/1071–542/1147), aki jó eséllyel már Badr al-Ġamālī idején állami szolgálatba állt, al-Afḍal alatt pedig már tudhatóan írnokként dolgozott a kancellárián, amit élete végén vezetett is. Ő tehát az általunk vizsgált kor nagy részének szemtanúja volt, ráadásul hozzáférése lehetett a korábbi archívumokhoz. Ez alapján rendkívül hiteles és részletgazdag beszámolót várhatnánk tőle, azonban csupán egy szűkszavú és sokszor adatokban is szegény életrajzgyűjteményt alkotott. Badr al-Ġamālī, al-Afḍal és al-Maʾmūn életrajza sokkal hosszabb a bejegyzések zöménél, de – érhető módon különösen az utóbbi esetében – ez főleg a dicsőítésnek köszönhető, és korántsem annak, hogy krónikási részletességgel dolgozta volna fel benne a vezírek tetteit.

A korabeli fátimida történelem legfontosabb forrását egy jóval a dinasztia bukása után írt munka, a 677/1278-ben elhunyt Ibn Muyassar ›*Aḥbār Miṣr*‹ című műve képezi, ami nem maradt ránk, de tartalmát meglehetősen jól ismerjük, mert jóformán minden későbbi egyiptomi szerző erre alapozta a fátimida korszak leírását. Mi több, a 9./15. századi Taqī d-Dīn al-Maqrīzī (megh. 845/1442) saját kezű kijegyzetelése ránk maradt a könyv jelentős részéről – igaz, ez jellegéből adódóan viszonylag rövid, ráadásul meglehetősen hiányos.

Al-Maqrīzī, a mamlúk kor jeles és termékeny jogtudósa és történetírója kiemelkedik a fátimida történelmet tárgyaló késő középkori történetírók közül. A kutatás Ibn Muyassar már említett kijegyzetelésén túlmenően három nagy fontosságú művet köszönhet al-Maqrīzī érdeklődésének és írásszenvedélyének. Az első egy kifejezetten

fátimida történelmet összefoglaló munka, ami az ›*Ittī āz al-ḥunafāʾ bi-aḥbār al-aʿimma al-fāṭimiyyīn al-ḥulafāʾ*‹ címet viseli. A másik a közismert ›*al-Ḥiṭaṭ*‹, ami az egyiptomi főváros – és kisebb mértékben egész Egyiptom – topográfiai leírása mellett számos történeti betétet, életrajzot és intézményleírást tartalmaz, nem utolsósorban fátimida vonatkozásban. Végezetül a terjedelmes, bár csak hiányosan ránk maradt életrajzgyűjtemény, az ›*al-Muqaffā l-kabīr*‹ emelendő ki, amely jelentős figyelmet fordít a fátimida történelem szereplőire.

Az Egyiptomon kívüli krónikai hagyományokat illetően megállapíthatjuk, hogy a vizsgált korszakban az arab világ más részein sem virágzott a történetírás. Egyetlen Badr al-Ġamālival kortárs krónikást ismerünk, a bagdadi Ġars an-Niʿma Muḥammad b. Hilāl (megh. 480/1088). Műve elveszett, de a 7./13. században Damaszkuszban működő Sibṭ Ibn al-Ġawzī (megh. 654/1256) bőségesen merített belőle – de sajnálatosan világkrónikája, a ›*Mirʾāt az-zamān fī tāriḥ al-aʿyān*‹ azon részéből, ami javarészt elődje munkájára támaszkodott, máig csak egy szeldzsukokkal kapcsolatos részeket összegyűjtő válogatás készült, teljes kiadás még nem. Ez kevés, de annál fontosabb adattal szolgál fátimida vonatkozásban: a benne foglalt ismeretek sokszor hitelesebbnek tűnnek, mint az egyiptomi hagyományban megőrzött közlések.

Vizsgálatainkba bevontuk az Egyiptomon kívüli *ismāʿīlī* hagyományt is. A *nizārī* örökség a 7/13. századi mongol pusztítás során javarészt megsemmisült, maradéka a hivatalos ilḥānida udvari történetírók munkáiba épült bele; úgy tűnik azonban, hogy a Fátimidákra vonatkozó *nizārī* hagyomány, ha egyáltalán volt ilyen a szakadár miszsióban, nem maradt fenn. Ezzel ellentétben a Jemenben és Indiában tovább élő *ṭayyibī* irányzat ápolta a fátimida kapcsolatok emlékét. Ez kiválóan tükröződik a 9./15. századi Idrīs ʿImād ad-Dīn (megh. 872/1468) ›*ʿUyūn al-aḥbār*‹ címet viselő krónikájában. Nem sok forrás állt a kései misszióvezető rendelkezésére a korabeli egyiptomi események vonatkozásában, de időnként részint dokumentumokra, részint helyi történeti hagyományra tudott támaszkodni a vonatkozó fejezetek megírásában. Művében így hasznos kiegészítéseket találhatunk.

Ezen túlmenően a fátimida uralom vagy befolyás alatt álló területek – a ḥiġāzī szent városok és Szíria – történeti munkáit vontuk be vizsgálatainkba. Mekka vonatkozásában al-Fāsī (m. 832/1429) ›*al-ʿIqd at-tamīn fī tāriḥ al-balad al-amīn*‹ című életrajz-gyűjteményét, Medináról pedig as-Saḥāwī (megh. 902/1497) ›*at-Tuḥfat al-laṭīfa fī tāriḥ al-Madīnat aš-šarīfa*‹ című munkáját használtuk. A szíriai történeti irodalmat két munka képviseli: a kései kortárs, de idegen fennhatóság alatt alkotó damaszkuszi Ibn al-Qalānisī (megh. 555/1160) ›*Dayl tāriḥ Dimašq*‹-ja, illetve az aleppói Ibn al-Adīm (megh. 660/1262) ›*Zubdat al-ḥalab fī tāriḥ Ḥalab*‹ című munkája.

A KUTATÁS EREDMÉNYEI

Dolgozatunk célja az volt, hogy megvizsgáljuk a Fátimida Kalifátus késői időszakának azon államszervezeti, kormányzati változásait, amelyek Badr al-Ġamālī és fia, al-Afḍal Šāhinšāh vezírségéhez köthetőek. A disszertációban a kutatástörténeti előzmények és a forráshelyzet áttekintése, majd a történeti háttér felvázolása után két fő fejezetben vizsgáltuk meg a tágan vett Ġamālī-korszak berendezkedését a történeti szövegek elemzésével. Ennek során az alábbi főbb eredményekre jutottunk :

(1) A korabeli fátimida dokumentumok rendkívüli értéket képviselnek a meglehetősen rosszul ismert korabeli történelem szempontjából.

Minthogy a forráshiány már a nagy átalakulást megelőző válságidőszakban is látványos, emellett az átalakulás minél teljesebb megértése szükségessé tette, elsőként az ebből az időszakból származó levelekkel foglalkoztunk. Bebizonyosodott, hogy ebben a tekintetben nem képviselnek jelentős forrásértéket: al-Mustanšir kormányszata a kibontakozó hivatali válságra, majd polgárháborús helyzetre semmilyen formában sem adott választ bennük. A krízis mélypontját jelentő évekből ráadásul még mutatóban sincsenek levelek a gyűjteményben.

Ezzel ellentétben a Badr al-Ġamālī húszéves vezírsége idejéből származó dokumentumok elemzése során nyilvánvalóvá vált, hogy a *siġillek* a korabeli egyiptomi eseménytörténet egyedülálló forrásai, még azzal együtt is, hogy nem gazdagok konkrét adatokban, ráadásul felhasználásuk során számolnunk kell a hivatalos álláspont tükrözésének kétségtől kimutatható szándékával. A forráscsoport értéke többértéű. Bizonyos események dátumait a levelek alapján pontosíthatjuk – a felső-egyiptomi rendteremtő hadjárat, Akkó török kézre kerülése, Badr bírói és missziós szervezet élére történő kinevezése, al-Awḥad kegyvesztése, al-Afḍal örökössé tétele mind ilyen esemény. Utóbbiak a vezirátus örökletessé válása és az örökös teljhatalomba való bevonása miatt államszervezeti jelentőségűek is. Számos fontos eseményről, tényről csak innen értesülhetünk: a Šulayḥidákkal való kapcsolattartás mellett a felső-egyiptomi lázadást, továbbá a vezír dinasztiaépítő törekvéseinek egyes lépcsőit máshonnan alig, vagy egyáltalán nem ismerhetjük meg.

(2) A dokumentumok az állam irányítását átvevő vezírek és a névlegesen uralkodó imámok közti viszony, továbbá a vezíri propaganda leghitelesebb forrásai.

A témánk szempontjából még fontosabbá teszi a forráscsoportot az a tény, hogy a vezír egyértelmű befolyást gyakorolt a formailag al-Mustanšir, al-Musta‘lī és roko-

naik magánlevelezéseként működő kapcsolattartásra, aminek nyomai lépten-nyomon felbukkannak a levelekben. Ennek köszönhetően számos alkalommal látjuk a vezíri teljhatalom deklarálását és megerősítését, valamint egyedülállóan részletes képet kapunk Badr al-Ġamālī egyébként csak szűkszavúbb feliratokról ismert propagandájáról. Mindez az imám és a vezír nyilvánosság számára közvetített viszonya mellett áttételesen a valós, gyakorlatban érvényesülő hatalmi helyzetet is kiválóan jellemzi – elég arra utalnunk, hogy állandóan az örmény főminiszterre hivatkoznak, hozzá utalják a döntéseket.

A levelekből az is kitűnik, hogy a vezír az állam *ismāʿilī* ideológiájának megfelelően az isteni eredetű tudással rendelkező imám személyével fennálló szoros kapcsolatból, illetve a tőle kapott felhatalmazásból származtatta teljhatalmát, egyben hangsúlyozta, hogy minderre személyes érdemei és erényei – a kockázatos, téli tengeri utazás vállalása, az ellenségek kíméletlen kipusztítása, majd a birodalom zökkenőmentes működtetése, a vallási tanokban való elmélyedés – folytán igazán méltóvá vált.

(3) A késő-fátimida államszervezeti leírás és a korabeli időszakra vonatkozó források összevetése alapján a korabeli hivatalszervezet csak töredékesen rekonstruálható, a személyi állomány pedig korlátozottan megismerhető.

Dolgozatunk második felében a fókusz a kifejezetten a központi adminisztrációról szóló forrásanyag áttekintésére és elemzésére tevődött át. Az államszervezet csúcsán helyet foglaló imámot illetően viszonylag változatos egykorú forrásbázist lehetett fehasználni, mivel mind a *siġillek*, mind a röviddel al-Afḍal halála után kiadott ›*al-Hidāya al-āmīriyya*‹ szövegében számos utalás olvasható az imámság fátimida fel fogás szerinti mibenlétéről és különböző feltételeiről. Ahhoz, hogy a gyakorlatot megismerjük, a krónikák tanúságához és a dokumentumok fentebbi elemzéséhez kell folyamodnunk. A többi szerv tekintetében azonban javarészt hiányzik az egykorú forrásanyag. A kancellária Ibn aṣ-Ṣayrafī ›*al-Qānūn fī dīwān ar-rasāʾil*‹ gyűjteményének köszönhetően talán az egyetlen kivétel, ám nem derül ki belőle, mennyire valós, mennyire idealizált viszonyokról ír benne a szerző.

A központi igazgatás szerveivel kapcsolatban végeredményben minden rá vonatkozó információ forrása Ibn aṭ-Ṭuwayr azonosítható idézetekből mára részben rekonstruált műve, aminek adatai al-Maqrīzī-féle ›*al-Ḥiṭaṭ*‹ és al-Qalqašandī ›*Subḥ al-aʿšā*‹ című munkájának kiadása óta zömmel ismertek voltak a kutatás számára. Minthogy új források nem kerültek elő, az államszervezet tekintetében javarészt máig érvényes összefoglaló ʿAbd al-Munʿim Māġid ›*Nuẓum al-fāṭimīyyīn wa-rusūmuhum fī Miṣr*‹ címet viselő, fél évszázados munkája. Ez a mű azonban munkánkkal ellentétben az egész fátimida időszakra vonatkozóan ad teljes körűnek szánt áttekintést, és időnként más aspektusokra – például az egyes intézmények vallásjogi hátterére, az iszlám világban másutt meglévő párhuzamaira – helyezi a hangsúlyt, ugyanakkor bizonyos hivataloknak, szerveknek csak minimális figyelmet

szentel. Az arabul született művek közül ezen kívül A. F. Sayyid Ibn aṭ-Ṭuwayr művéhez készített rövid bevezető tanulmányát említhetjük meg. Nyugati nyelven készült összefoglalásról államszerkezeti tekintetben ugyanakkor nem tudunk – L. S. Imad vezírekről írt, kétes minőségű monográfiájának bevezető jellegű részeit leszámítva – e tekintetben munkánk reményeink szerint némiképp hiányt tud pótolni.

Dolgozatunk ezen részében áttekintettük, hogy milyen utalások találhatók az egyes hivatalokra, igazgatási egységekre, illetve szükség esetén ezek hiányából vontunk le következtetéseket. A legkézenfekvőbb megoldás a hivatalok, tisztségek betöltőinek felkutatása volt – tudomásunk szerint ilyen archontológiai jellegű munkát a kalifák és vezírek viszonylag egyszerűen megalkotható listáján kívül még nem végeztek előttünk. Természetesen a források szűkszávúsága és a bennük található adatok esetlegessége alapján korántsem alkothatunk teljes képet, de reményeink szerint mindezzel értékes adalékokat tártunk fel.

(4) Bár Badr al-Ġamālī korszaka nagy átalakulást hozott a vezírátus, a tartományi beosztás és iqṭā'-rendszer terén, a központi hivatalszervezetet alig változtatta meg. Újításokat később, al-Afḍal vezírsége és főként al-Ḥāfiẓ kalifátusa idején mutathatunk ki.

Ami a központi kormányzatot és annak szerveit illeti, a dinasztia bukásának előestéjén, Badr al-Ġamālī kinevezése után közel száz évvel készített, Ibn aṭ-Ṭuwayr-féle államszerkezeti leírásának a szűkös és töredékes forrásanyaggal való összevetése alapján azt a megállapítást tehetjük, hogy a Fāṭimida Kalifátust gyökeresen megváltoztató reformok nem vagy alig érintették a központi hivatali szférát. Ez azzal magyarázható, hogy Badr al-Ġamālī, aki nem adminisztrátor volt, hanem hadvezér, felismerte annak szükségességét, hogy a markában tartott kormányzati szervek hatékonyan működjenek.

Bár a főhivatalnoki kart érkezése után – bizonyára politikai alapon – némileg megritkította, nagyban támaszkodott a korábbi idők írnoki rétegének szakértelmére, ami tovább működtette a már meglévő hivatalokat. Ugyanez volt igaz a bírói és missziós szervezetre, amelyek élére formális kinevezést szerzett, de tudomásunk szerint nem avatkozott bele a napi ügyvitelbe. A szakértelem iránti igénynek tudható be a keresztény potentátok változatlanul nagy száma a hivatalvezetők között. A vezir hatalmának megerősödése nem vonta maga után a kormányzat által ellátandó feladatok változását, így különösebb ok nem is volt a velük megbízott hivatalok átalakítására. Ami újítás lehetett, az az iqṭā'-birtokokat nyilvántartó és kezelő hivatal létrehozása az ilyen típusú juttatások feltételezett, széles körű alkalmazása miatt. Szintén újszerű elem volt a kopt egyházfőkkel kiépített, korábban egyáltalán nem jellemző szoros kapcsolat, amit a vezír úgy bel-, mint külpolitikai céljaiban megpróbált felhasználni több-kevesebb sikerrel.

A kontinuitás leginkább a kancelláriánál érzékelhető, aminek a vezetője, Abū l-Farağ al-Mağribī mindvégig a helyén maradt, személyében képviselve úgy a hivatal-szervezet, mint a hivatalnoki állomány állandóságát. Szintén a válság előtti időszak-ból örökölt szerv volt az államigazgatás központi ellenőrző-koordináló testülete, az év végi zárszámadást [*istīmār*] elkészítő ›*dīwān al-mağlis*‹, amit minden jel szerint keresztények vezettek az egész Ğamālī-korszakban. A hadsereget, a hivatalnokokat és az udvart továbbra is el kellett látni anyagi és természetbeni juttatásokkal, így nem fér hozzá kétség, hogy a ›*dīwān ar-rawātib*‹ és a ›*dīwān al-ğayš*‹ tovább működött, még ha adataink nincsenek is róluk. A kegyes alapítványok [*al-aḥbās*] kezelése örök feladata volt a muszlim államoknak, a muszlim krónikások pedig bizonyára minden radikális lépést megörökítettek volna e téren. A síʿita államiség számára az ʿAlidák nyilvántartása és támogatása már csak önnön legitimitációja szempontjából is fontos feladat maradt, így az ezzel foglalkozó szervezet sem szűnhetett meg.

Nagyobb intézményi újítást csak al-Afḍal hajtott végre, amikor létrehozta a ›*dīwān at-taḥqīq*‹ elnevezésű hivaltalt. Mivel azonban ennek vezetése egyesült a tanács hivatalának vezetésével egy bizonyára igen tehetséges írnok, Ibn Abī l-Layṭ kezében, a két hivatal feladatai és jogkörei pedig a jelek szerint átfedésben voltak egymással, ez nem jelentett gyökeres változást, és jó eséllyel sokkal inkább a negyedszázadon át hivatalában maradó Ibn Abī l-Layṭ valamiféle kiemelését célozta, mintsem a hivatal-szervezet átalakítását. Ugyanebben az évben intézkedett a vezír az adminisztrációban használt naptárak összehangolásáról, ám a jelek szerint törekvése nem járt sikerrel. Ugyanakkor a hivatalok feletti felügyelet [*naẓar*] intézményesítése, illetve a ›*ṣāḥib al-bāb*‹ udvari tisztviselő afféle főminiszterré tétele egyértelműen al-Ḥāfiẓ korszakának terméke, a vezíri hatalom kiváltására irányuló törekvések eredménye volt, és bár ezek hosszú távon kudarcot vallottak, a két hivatal bizonyos mértékig megőrizhette kiemelt jelentőségét.

Badr al-Ğamālī vezírsége elején három évre elengedte az adókat a földmű-veseknek, illetve meghonosította az *iqṭāʿ*-t. Hogy az adók terén történtek-e változások ezen túlmenően, azt nem tudjuk, ám mivel a jövedelmek forrásai – terményadók, vámok, bérleti díjak, a nem muszlimok által fizetendő fejadó és a ›*ṭirāz*‹ – s a kezelésüket meghatározó tényezők összességében változatlanok maradtak, biztosra vehetjük, hogy az adóigazgatási szervek nagyjában-egészében ugyanúgy működtek, ahogy korábban.

Az uralkodók magánjellegű hivatalszervezete és udvartartása – ami továbbra sem különült el élesen, különösen a pénzügyek tekintetében, az állami szervektől – minden jel szerint szintén változatlan maradt. Személyzeti szinten bizonyára érvényesült az új vezír befolyása, de Badr al-Ğamālī legitimitációját a kalifától kapta, és az udvari ügyekbe való drasztikus beavatkozással – ceremóniák átszervezésével, jövedelmektől elvételével, a magánhivatalok átalakításával – mindezt veszélybe sodorta volna. Pusztán erő szempontjából nézve nem volt szüksége az imámra, de, valószínűsíthető személyes meggyőződésén túl, az egész általa kiépített hatalmi

struktúrában alapvető szerepe volt a hódolattal és pompával körülvett, ceremoniális és legitimációs célokra felhasznált uralkodónak. Al-Afdal az apjától örökölt, szilárd teljhatalom birtokában sokkal kevésbé kötötték ezek a béklyók, különösen az általa trónra tett két imám legitimációs deficitjét és korukból fakadóan fokozott alkalmatlanságát figyelembe véve. Ő már kikezdte a fátimida uralkodók amúgy is megkopott karizmáját, csökkentette az őket körülvevő pompa és luxus mértékét, és a ceremóniák megszüntetésével az alattvalóitól is elzárta őket – mi több, amikor új, saját palotakomplexumába költözött al-Fuṣṭāṭban, és magával költöztette az államigazgatás szerveit is, végleg kizárta az uralkodót a kormányzásból. Al-Afdal halála estéjén ugyanakkor al-Āmirnāl járt, hogy a böjttörési ceremóniáról egyezkedjen vele, ami mutatja, hogy nem iktatta ki teljesen az államéletből: bizonyos szimbolikus szerepet meghagyott a számára.

(5) A hadseregszervezet esetleges korabeli változásait a jelenleg ismert források alapján lehetetlen megismerni.

Ami a hadsereget illeti, ez a forrásokban legmostohábban kezelt terület: még Ibn aṭ-Ṭuwayr sem igazán beszél róla, legfeljebb a pénzügyi aspektusairól; a krónikák pedig leginkább egyes hadjáratok lefolyásáról és kimeneteléről, illetve lázongásokról emlékeznek meg, a szervezeti háttérrel nem. Az etnikai összetételben bekövetkezett változásokat még valamelyest kikövetkeztethetjük a forrásokból, illetve tudjuk, hogy al-Afdal a keresztesekkel szemben elszenvedett kudarc után megpróbált kialakítani – vagy inkább újjáéleszteni – egy összességében eredménytelennek bizonyuló kiképzési formát, a ›*ḥuḡarīyyā*‹, de ezen túlmenően sem a sereg szervezetéről, sem irányítási struktúrájáról nem tudunk nyilatkozni. Az mindenesetre bizonyosnak tűnik, hogy a kései forrásokban szereplő főparancsnoki [*isfahsālār*] rangot hiba lenne visszavetíteni a Ġamālī-korszakra.

A TÉMAKÖRBEN MEGJELENT PUBLIKÁCIÓK

1./ A Ğamālī vezírek dinasztikus politikája.

Keletkutatás 1/2014, 5–20.

2./ Badr al-Ğamālī és a fátimida vezirátus átalakulása.

FARĪQ tanulmánykötet: A Fíatal Arabisták és Iranisták Konferenciájának előadásai. [Szerk.] Kis Anna Flóra, Schönléber Mónika. Píliscsaba 2013, 83–98.

3./ A szíriai fátimida uralom összeomlása és részleges restaurációja a keresztes hadjáratok előtt.

Arabisztikai Tanulmányok (1) [Szerk.] Dévényi Kinga. Bp. 2013, 45–57.